

18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben

(*Martin Endter kiadványai Magyarország részére*)

BORSA GEDEON

Németországnak hazánkhoz legközelebb fekvő területe, amelyet a Duna mellett húzódó főközlekedési útvonal szorosán fűz össze hazánkkal, Bajorország. E két területet a történelem során számtalan szál kötötte össze. Így reálisan jogcsnak tűnik az érdeklődés, amellyel a régi magyarországi nyomtatványok felkutatását végző München felé tekint, ahová a régi bajorországi könyvtárak értékeinek többségét gyűjtötték össze. Napóleon ugyanis a 19. század első éveiben teljesen átformálta Németország térképét, és ezzel párhuzamosan nagyarányú szekularizálást is végrehajtott. Ennek során kerültek a bajor királyok müncheni könyvtárába a kódexek és ősnyomtatványok tízezrei. A 16. századi nyomtatványok számát már csupán hatjegyű számmal lehet kifejezni. Ez utóbbiak között található — többek között — Heltai Gáspár krónikájának¹ szép, korabeli kötésben fennmaradt példánya is.

Sajnos ezt a müncheni szellemi kincses tárat a második világháború során rendkívül súlyos veszteségek érték. A náci vezetőség sokáig presztízskérdésének tekintette, hogy München — a náci mozgalom fővárosa — fölé ellenséges repülőök nem juthatnak. Ennek megfelelően eleve gyanúsnak tekintettek mindenkit, aki ebben nem bízott vakon. Egyedül így magyarázható, hogy a Bayerische Staatsbibliothek állománya túlnyomó részének időben történő kiürítését elmulasztották. A 16. századi könyveknek azután mintegy harmada a légitámadások tüzeiben hamvadt el. A szakok szerint felállított könyvanyag közül bennünket legsúlyosabban a számtalan 16—17. századi magyar vonatkozású nyomtatványt tartalmazó „Turcica”, valamint a világviszonylatban is egészen kimagasló értéket képviselő „Biblia”-szak elpusztulása érint.

Ez utóbbiban volt található a magyar irodalomtörténet szempontjából nagyjelentőségű ún. Hoffgreff-énekeskönyv egyetlen ép példánya is, amely azután ekkor és ott égett el. Sovány, inkább csak a bibliográfusoknak szóló vigasz, hogy legalább a gondos címléírás adatai alapján végre ismerjük a különben csak címlap nélküli és erősen hiányos példányokban fennmaradt

1. RMNy 360.

igen
szép nyájás
HISTORIA
Az
FORTUNA-
TUSROL,

Mikepen az ő Erfzényé-
hez, és kívánt kedves Süvegetské-
jéhez jutván, és több tör-
tént fok dolgairól.

*Melly most Németből Magyarra
forditatták az szép Ujságokban gyö-
mörködőknek kedvéért.*

BÉTSBEN,
ENDTER MARTONNAI,
Anno M DCC III. 11.

1. nyomtatvány

HISTORIA,
AVAGY
IGENZÉPPÉLDA
A
TEKÖZLO
FIUROL,

Melly mostan főkkal jobban ki-botsát-
tatott.

A Trojá Historiájának Notájára.

Nyomtatott 1725.

2. nyomtatvány

mű pontos címét és a nyomtatás évét: *Historiae* melyeket a Szent Bibliából ... enekebbe szerzettenec... Colosvarba 1556 Hoffgreff.²

De nem csupán a 16—17., de az azt követő évszázadból immár több száz hazai, ill. külföldi magyar nyelvű kiadványt őriztek, ill. őriznek ebben a nagy müncheni könyvtárban. Ezek közül az alábbiakban csupán egyetlen, de természetesen kimagasló jelentőségű kötete ismertetésére kerül sor. A jelentéktelen küllemű, 18. századi egyszerű papírkötéssel ellátott, nyolcadrés alakú könyv ugyanis, amelynek jelzete „8° P. o. rel. 1260”, pontosan egy tucat, magyar nyelvű széphistóriát tartalmaz az 1703, ill. 1722—1727 évekből.³

Sajnos a kötet eredete ma már nem rekonstruálható. Az első szennylevél rektójára ceruzával beírt „B. L. 4531a” jelzet feltehetően még a mai őrési helyére történt bekerülése előtti időből származik. Talán ugyanez a kéz írta be az első kötetábla belsejébe: „Ein Band verschiedener polnischer Piesen”.⁴ Részben e kéz tulajdonosának korlátozott nyelvismeretére, részben a magyar nyelv rendkívül izolált voltára utal ez a beírás, amely lengyelnek minősítette a számára érthetetlen nyelven készült írásokat. (Hungarice sunt non leguntur!) Alatta áll a „Historia” szó, mint a könyvtáron belüli szak megjelölése. Ez feltehetően nem a tartalom, hanem az első cím elején olvasható „Igen szép nyájás história”-ra vezethető vissza. A „história” szó különben még további öt mű címében is fellelhető.

Feltehetően már a müncheni könyvtárban azután akadt magyarul tudó személy, aki a 19. század első felében határozott tollal áthúzta a „polnischer” szót és helyére a helyes „ungarischer”-t írta. Ugyancsak ekkor és itt készült, de másik kéztől származhat a kötet valamennyi tagjának német nyelvű címfordítása, amely betölti az első szennylevél mindkét lapját.

A kis kötetben összesen tehát éppen tizenkét, az alábbiakban röviden leírt nyomtatvány található:

1. *Igen szép nyájás história az Fortunatusrol...* Bétsben 1703 Endter Martonnál. A⁸—L⁸=167 [helyesen 176] lap.

2. *Historia, avagy igen zép példa a tekozlo fiurol...* H. n. 1725 ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

3. *Nyájás beszélgetes egy nyelves és elmés között amaz kérdésrül: az asszonyok émberek-é.* H. é. ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

4. *Historia egy Árgirus nevű király-firól és egy tündér szüzleányról.* H. é. ny. n. A⁸B⁸C⁴=[20] lev.

5. *Alom könyvetske...* H. n. 1722 Esler Marton. A⁸—C⁸=48 lap.

6. *Igen szep Tangredus historia...* H. n. 1722 Esler Marton. A⁸—C⁸=48 lap.

7. Berekszaszi Pal: *Keserves zokogo sirassal tellyes historia...* Lötzen 1723. ny. n. A⁸B³=22 lap.

8. Szentmartoni B., Johannes: *Historia az Maria Magdolnanak sok*

2. *Magyar Könyvszemle* 1976. 284—286.

3. Korábbi jelzete már Münchenben „P. o. rel. 32.” volt.

4. „Piesen” feltehetően a francia „piece”-ből származik, és a gyűjtőkötet „darab”-jaira vonatkozik.

2.

NYÁJAS
 BESZÉLGETÉS
 Egy Nyelves és Elmes között amaz
 kérdésről.
 AZ ASZONYOK
 EMBEREKÉ.

3. nyomtatvány

HISTORIA
 Egy
 ARGIRUS
 NEVŰ
 KIRÁLY-FIRÓL,
 és egy
 TÜNDE R
 SZÜZLEÁNYRÓL.

4. nyomtatvány

büneiből való, jó remenség alatt, kegyes megtereseröl... ez után adattatott az vadaszasnak eneke is. Lötsen 1723 Endter Marton. A⁸B⁴=24 lap.

9. *Igen szep chronica Apollonius nevü király-fi... — (A jó szerencsének irigylői ellen irattatott egynehány magyar versek...)* H. n. 1722 Esler Marton. A⁸B⁸C⁷=46 lap.

10. *Comico tragoedia constans cenis [!] quatuor, azaz négy szakaszokból álló rész szerint vig, rész szerint szomorú historia...* H. n. 1722 ny. n. A⁸—C⁸D⁴=[28] lev.

11. *Két kronika, az első Stülfrid cseh országi királyról, a másik Brunczvik, Stülfrid fiarol, csehek királyról.* H. n. 1727 Endter Marton. A⁸—C⁸D⁷=61 lap.

12. *Nyul eneke...* H. n. 1726 Endter Marton.)⁽⁷=[7] lev.

A fentiekben említett címfordítások az első szennylevélen meglehetősen pontosan adják vissza az eredetit. Problémaként a bibliográfiai egység kérdése merül fel egy helyen. A címfordító ugyanis az *Apollonius*-hoz önálló címlappal hozzányomtatott *A jó szerencsének irigylői ellen...* c. verseket külön tételben közölte, így 12 helyett összesen 13 művet regisztrált. Azonban az említett kis írás bibliográfiailag nem önálló, hiszen az az *Apollonius* függelékeként készült, ill. jelent meg, amit az átmenő ívjelzés és lapszámozás egyértelműen bizonyít.

A kis gyűjtőkötet egyes tagjait egykor kézírással beszámolták. A címlapok jobb felső sarkában látható számok tanúsága szerint ez két ízben történt. A második tagtól kezdve később eggyel kisebb számra alakították, ill. írták át a sorszámkokat. Úgy tűnik, hogy először a kolligátum tagjaiként, utóbb az első tag adligátumaként kapták a címlapok a számozást. Az *Apollonius* függelékét mindkét esetben külön vették, tehát — tévesen — önállóan tekintették.

Csupán egyetlen lényeges hiba észlelhető a címlap adatainak fordításában: az első historia megjelenési helyének a nyomtatvány „Bétsben”-t tünteti fel, amit a fordító „Ofen”-nek írt. Logikusan nehéz erre a hibára magyarázatot adni. Lehet egyszerű tollhiba, lehet a két szomszéd főváros magyar és német nevének (Bécs-Wien, ill. Buda-Ofen) asszociációs zavara az ezektől viszonylag egyaránt távoli bajor fővárosban élő fordítónál. Jó magyar nyelvismerete alapján ugyanis elképzelhetetlen, hogy nem ismerte volna az osztrák főváros magyar, ill. a magyar főváros német névalakját.

*

Fel kell figyelni arra a körülményre, hogy a müncheni kötet 12 tagja közül hétnél a címlapon olvasható a megjelentető neve: „Endter Marton”, ill. „Esler Marton”. Az első névalak mellett két ízben is áll helynév és évszám: „Bétsben 1703” (1.) és „Lötsen 1723” (8.). Két további esetben csak évszám található: „1727” (11.) és „1726” (12.). Az előzőhöz megtevesztésig hasonlító „Esler Marton” mindhárom előfordulása mellett csupán az „1722” évszám olvasható (5., 6. és 9.). Ki ez az Endter és Esler Márton?

A hazai bibliográfiai szakirodalom éppen az említett teljes lócsei 1723. évi impreszumból indult ki. Petrik Géza ezt a kiadványt 1890-ben, ill. 1891-ben két helyen is regisztrálta: egyszer a cím *Historia az Maria Magdolna-*

ALOM KÖNYVETSKE.

MIKEPEN KELL az EJJELI

lításokat, jelenéseket és álmokat
erteni és magyarázni.

*A régi és mostani új Alom Könyvekből,
melyeket a bölcs emberek nagy mester-
séggel írtanak.*

Röviden ki-fordégettetett, meg-éreg-
bített, és újjonnan kinyomtatott.

Esler Marton. MDCCXXII.

5. nyomtatvány

IGEN SZEP TANGREDUS HISTORIA,

AZ

KIRALY LEANYAROL GIS-
mundáról, és az Királynak titkos Ta-
nútfőrsárol Gifquardustról, kik között fel-
bomolhatatlan szeretet lévén, halálra adták
magokat: Olafz nyelvből az Bocaiusból
Deákra fordítottott Philippus Beroaldus
által: Magyar nyelvre Penig fordítta-
tott G. E. T. által.

Esler Marton.
1722.

6. nyomtatvány

nak... kezdete szerint,⁵ másodszer a szerző, Szentmártoni Bodó János neve alatt.⁶ A címlap alján álló „Lötsen 1723” alapján került be 1972-ben a 18. századi hazai nyomtatványok nyomdák szerinti áttekintésébe is.⁷ E nyomdászmutatóban Endter Márton az 1723. évben — éppen e *Mária Magdolna* *historia* alapján — mint a lőcsei Brewer-műhely nyomdavezetője nyert feltüntetést.⁸

De a fentieket mind messze megelőzve Szabó Károly már 1878-ban ismerte ezt az 1723. évi Endter-féle lőcsei impresszumot, amikor a „*Liliom kertecske*” című katolikus imádságoskönyvet ismertette, amelynek egyik kiadása címlapján a „Nyomtatatot Endter Marton által 1701 esztendőben” áll. Az előbbinél 22 évvel korábbi Endter-féle kiadványt Szunyogh Gáspárné, Jakusics Katalinnak, mint patrónájának ajánlotta a névtelen „nagyszombati könyvnyomtató”. Miután 1701-ben a nagyszombati nyomtatványokon Hörmann János neve szerepel, Szabó Károly arra gondolt, hogy Endter Márton egy korábbi, ismeretlen kiadásból nyomtatta utána az említett előszót.⁹ Szabó már előzetesen közölt még egy további Endter Márton névvel jelölt kiadványt 1700-ból: *Igen szep Tangredus historia*.¹⁰

Szabó következtetése úgy szólt, hogy Endter már 1700–1701-ben Brewer Sámuel özvegyének nyomdáját vezette Lőcsén, tehát a két említett nyomdahely nélküli kiadvány is ott készült. Ez az állásfoglalása azonban még korábbi keletű, hiszen azt már az RMK. I. kötet 1563. jegyzetében is kifejtette, amely ugyan az 1879. évszámot viseli, de az említett 1878. évi cikke a *Liliom kertecske*-ről a már nyomdába adott RMK kiegészítésekén látott napvilágot a *Magyar Könyvszemlében*.

Ezek után logikus, hogy később ugyancsak Lőcse alatt regisztrálta Thomas Hybernicus *Flores doctorum* c. munkáját, amely 1699-ben a helynév feltüntetése nélkül látott napvilágot „sumptibus Martini Endter” megjelöléssel.¹¹ Sztripszky Hiador már nem volt ilyen következetes, mert — jól lehet a jegyzetben szó szerint átvette Szabó 1878. évi okfejtését az 1701. évi *Liliom kertecske* nyomtatási helyéül mégis Nagyszombatot jelölte meg,¹² akárcsak a kötete végén a nyomdahely szerinti mutatójában.

Az így tehát meglehetősen labilis Sztripszkyre támaszkodott Hajnóczy Iván, amikor Endter Mártonról a 300 éves lőcsei nyomda kapcsán írt.¹³ Sztripszky nyomdászmutatója és Petrik bibliográfiája alapján vázolta fel Endter Márton általa feltételezett életútját. Szerinte 1699-ben és 1700-ban Lőcsén, 1701-ben Nagyszombaton, 1705 és 1708 között Nürnbergben, majd 1723-ban ismét Lőcsén tevékenykedett, utána pedig nyoma veszett. Ezek alapján Hajnóczy a Brewer János, lőcsei nyomdász „hű munkatársa” megjelölést alkalmazta Endterre. Ráadásul 1723-ból két lőcsei kiadványt is

5. Petrik II. 129.

6. Petrik III. 525.

7. Petrik VI. 218.

8. Petrik VI. 216. és 534.

9. *Magyar Könyvszemle* 1878. 318.

10. RMK I. 1563.

11. RMK II. 1699.

12. Sztripszky I. 2194/400.

13. *Közlemények Szepes Vármegye Múltjából*. 1914. 78.

6.

**KESERVES
ZOKOGO
SIRASSAL TELLYES
HISTORIA**

A^o mellyet gyakorlott Isten
egygyen az Aronnak háza-népe
közül, a^o pogányok által; a^o melly el-
ragadtatván, eski-vonattatván az Isten-
nek Cítára mellől, lelkének gyótre-
mével, gyótreimeit verlek-
ben izedte.

BEREKSZASZI PAL.

Istennek Szolgálja.

LÓTSEN,

M. DCC. XXIII.

7. nyomtatvány

6.

**HISTORIA,
AZ
MARIA MAG-
DOLNANAK,**

**SOK BÁNEIBŐL VALO, JO RE-
MENSEG ALATT, KEGYES MEG-
TERESERŐL.**

á
**JOHANNE B. SZENTMART-
TONI.**

Ad notam:

*Keserves bánattal meg-rakodott ido,
Éc.*

Ez utánadattatott

AZ VADASZASNAK

ENEKE-IS,

Bővebbflegnek

okáért.

Endter Marton.

Nyomatat: Lótsén 1723. Elzsendőben.

8. nyomtatvány

tulajdonított neki, minthogy Petrik — amint erről a fentiekben már szó esett — ugyanazt a Mária Magdolnáról szóló históriát két helyen regisztrálta.

Nem hozott új szempontot vagy adatot Endterre vonatkozólag az utóbbi évtizedek csehszlovák szakirodalma sem. Ján Mišianik — nyilván Hajnóczi tévedése nyomán — ugyancsak két 1723. évi magyar nyelvű nyomtatványát rögzítette Lőcséről.¹⁴ Jozef Repčák immár Mišianikra támaszkodva szintén a lőcsei Brewer-nyomda műhelyvezetőjét látta Endterben.¹⁵ Marie L. Černá is ugyanerről írt.¹⁶ Karel Chyba már tartózkodóbb volt a korábbi szakirodalom értékelése során, amikor Martin Endter 1699—1701 közötti kiadói tevékenységét Lőcsén két kérdőjellel is ellátta, míg a lőcsei nyomdában történt alkalmaztatására vonatkozó feltevés felelősségét — Brewer János 1715—1740 közötti tevékenysége idején — a fentiekben hivatkozott szerzőkre hárította.¹⁷ Legújabbban Repčák is csupán megismételte saját korábbi megállapításait Endterrel kapcsolatban.¹⁸

A különben igen kritikus Gulyás Pál is nagyjából osztotta a fenti véleményeket, amikor arról írt, hogy a nürnbergi származású „Endtner” Márton már feltehetően Samuel idején a lőcsei Brewer-nyomda faktora volt, mert „neve két 1699-i lőcsei és egy 1701. évi hely nélküli nyomtatvány impresszumában szerepel”.¹⁹ Mindezt azután meg is toldotta Gulyás azzal, hogy Samuel „halála után — miként ezekből az impresszumokból kiteszik — ő lehetett a nyomda lelke”.²⁰

A helyes nyomra mégis — saját fentebb vázolt álláspontjával ellentétesen — éppen Gulyás vezetett, amikor közölte, hogy a nagyszombati nyomda bécsi bizományosa a 18. század elején „Endtner” Márton volt.²¹ Hivatkozási alapja ehhez az Egyetemi Nyomda története volt. Ennek írói — Iványi Béla és Gárdonyi Albert — már 1927-ben fényt derítettek a kérdésre, amikor Sztripszky általunk is említett nyomdamutatóbeli utalását kifogásolták: „Sztripszky (307. l.) 1711-ben Endter Mártont mint a nagyszombati faktort említi, holott bécsi könyvkereskedő volt.”²²

Minderről ugyanebben az írásban a következő, valamivel részletesebb ismertetés is olvasható: „A XVIII. század elején a nyomdának Bécsben bizományos könyvkereskedője Endter Márton volt, aki egyúttal az egyetemi könyvtár szállítója, s akinek az egyetemi nyomdával való 1702—1705 közti

14. *Dejiny levočského knihtlačiarstva*. Trnava 1945. 27. és 48.

15. *Slovenska Národná Kníhznica* 1956. 46. — *Prehl'ad dejín kníhlače na Slovensku*. (Bratislava) 1948. 55.

16. *Stručné dejiny knihtisku*. Praha 1948. 135.

17. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*. In: *Příloha Sborníku Památníku národního písemnictví Strahovská knihovna* 2/1967. 84.

18. *Knížničky Zborník*. 1974. 80—81.

19. Valójában nem két 1699. évi lőcsei, hanem egy 1699. és egy 1700. évi hely nélküli nyomtatványról van szó.

20. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. II. Bp. 1961. 136—137. — Az ehhez fűzött, lapalji, szerkesztői megjegyzés tévesen Szabónak tulajdonította Endternek Sztripszky által történt téves besorolását a nagyszombati faktorok közé.

21. Gulyás i. m. III. 143.

22. *A királyi magyar egyetemi nyomda története. 1577—1927*. Bp. (1927). 194. — Az 1711. évszám helyesen 1701.

9.

**IGEN SZEP
CHRONICA.
APOLLONIUS**
NEV Ű KIRÁLY-FI,

Miképpen egy Mesének meg-fejtésére
el bújdosván, az Tengeren mindene-
ket elvesztvén. Halasz ruhában, Al-
tiszátrates Király Udvarában
juta, &c.

Nota: Sok erős vitézek, böltsék, &c.

Esler Marton.

1722.

9. nyomtatváná

10.

COMICO
TRAGOEDIA,

Constans
CE NIS QUATUOR
Az-Az:

Négy SZAKASZOKBÓL álló,
rész szerint Vig, rész szerint Szomorú
HISTORIA,
QUARUM

I. <i>De Virgine & Visio:</i>	A' Jószágos tselektéről és Vétékről
II. <i>De Divite purpurato, & paupero Lazaro,</i>	A' lényesGazdaglágról, és a' szegé yLazártól.
III. <i>De Milite scelerato:</i>	A' hires latorKatonáról.
IV. <i>De Profecto tyranno.</i>	A' kegyetlen Tisztartóról.

10. nyomtatvány

elszámolásai reánkmaradtak.²³ Szerencsére ezek a feljegyzések eredetiben ma is rendelkezésünkre állnak,²⁴ így a további vizsgálódáshoz felhasználhatók voltak.

Mit árulnak el a nevével ellátott nyomtatványok Martin Endter bécsi jelzésű kiadói tevékenységéről? Ilyen művek az 1694 és 1714 közötti évtizedekből mutathatók ki.²⁵ Akad ezek között olyan kiadványa is, amely kifejezetten magyarországi használatra készült: *Officia propria sanctorum patronorum regni Hungariae.* Viennae Austriae sumptibus Martini Endteri, bibliopolae Norimberg.²⁶ A nagy nyolcadrét alakú kiadvány — a négy évszakra megfelelően — négy részből áll: Pars hiemalis (8 pag.), Pars verna. (11 pag), Pars aestiva. (16 pag.) és Pars autumnalis (12 pag.).

Ennek az évszám nélkül készült, Endter-féle, bécsi megjelölésű kiadványának esetében a fentiekben közölt 1694—1714 közötti évkör még némileg szűkíthető is. A nagyszombati nyomda iratai között fennmaradt Martin Endterrel történő elszámolásokban ugyanis többször is említés történik az *Officia propr. Hung.*-ről. A velencei és antwerpeni eredetű *Breviarium Romanum*-okhoz rendszeresen hozzátették, ill. kötötték a magyarországi szentek tiszteletére mondandó imaszövegeket tartalmazó kis nyomtatványt. A legkorábbi ismert szállítást ilyen *Officia*-val 1702. október 6-án bonyolították le,²⁷ az utolsó feljegyzés pedig 1706. február 18-án kelt.²⁸ E viszonylag rövid idő alatt nem kevesebb, mint 18 alkalommal szállított Endter összesen 35 breviáriumot Nagyszombatba, minden esetben a magyarországi officiumokkal együtt. Két esetben ez utóbbi külön is árazásra került, amikor is ennek darabja 30 krajcárba került.²⁹

A pontos azonosítás kapcsán csupán egyetlen gond akad: az *Officia* formátuma. A nagyszombati jegyzék másfél tucatnyi tételében 8°, 12°, 16°, 18° és 24° rétet egyaránt olvasható. Az biztos, hogy ezek közül egy vagy több méret elírás, ill. pontatlan jelölés. Elvben azért fennáll a lehetősége, hogy ezeket a magyarországi officiumokat Endter — a breviáriumokéhoz igazodva — több formátumban is megjelentette. A fentiekben említett kiadás az OSZK-ban kétségtelenül ezek között a legnagyobb lehetett. Az *Officia* első említése a nagyszombati iratokban már 1702. október 6-ról szól,³⁰ így nyomtatására szükségszerűen az ezt megelőző időben kellett, hogy sor kerüljön.

Figyelemre méltó, hogy Endter Magyarország számára készített és bécsi megjelölésű officiumán nürnbergi kereskedőként tünteti fel magát.

23. A királyi magyar... i. m. 60. — Serfőző József: Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmében Bp. 1942, 142—143. l.

24. Bp., Országos Levéltár: E 152. Acta Jesuitica 237. Coll. Tyrn. 12. fasc. 79., 80., 82., 85., 101—103. fol.

25. Latino-Attici oratores... Viennae 1694 prostant sumptibus Martini Endteri = Olomuc UK 23.734 — Hugo de Sancto Charo: *Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantia.* Viennae 1714 apud Martinum Endterum = Olomouc UK II. 717.

26. OSZK: RMK. III. 4805a.

27. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 101a.

28. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 85a.

29. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 101a. — 1702. X. 11. és 1703. I. 19.

30. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 101a.

NYUL ENEKE,

MELLYBEN A' MAGA
NYOMORUSAGAT SIRAT-
TYA ES ARTATLANSAGA
KINEK KINEK FLEI-
BEN ADGYA.

AZ Ő MAGA TULAJDON
NOTAJARA.

Endter Marton, Anno 1726.

11. nyomtatvány

Két Kronika; // 72

Az Első

STILFRID

Cseh Ország

Királyról.

A Másik:

BRUNCZVIK

STILFRID FIAROL.

Csehek Királyról.

Endter Marton.

Nyomtattott, Anno 1727.

12. nyomtatvány

Megvizsgálva a nürnbergi nyomtatványokat, ezek között több munkára is lehet akadni, amelyet egyértelműen ugyancsak Magyarország részére jelentetett meg az ottani Endter-család. Ez az igen jelentős familia már a 16. században megkezdte a könyvek nyomtatását, kiadását és eladását. Fénykoruk a 17. század volt. Nemzetközi méretekben gondolkodtak és tevékenykedtek a könyvek előállítására és forgalmazására minden részterületén a papírgyártástól kezdve a nyomtatáson és kiadáson át, a szortiment könyvkereskedelemig.³¹ Jól példázza ezt Comenius *Orbis pictus*-a. Az ennek illusztrálására szolgáló fametszetek hasznosítása annál kifizetődőbb volt, minél több kiadásban, ill. példányban állították elő a művet. Endterék ezzel azután éltek is: 1658-tól évtizedeken keresztül sok-sok tucatnyi kiadásban a latinhoz társítva a legkülönbözőbb nyelveken jelentették meg a neves morvaországi pedagógus didaktikailag kimagaslóan jelentős könyvét, amelyet első ízben még a sárospataki műhely kezdett el nyomtatni.³² Azonban témánknál maradva szűkítsük le érdeklődésünket azokra a kiadásokra, amelyeknek az egyik nyelve a magyar volt, hiszen ezeket nyilván magyarországi terjesztés céljaira állították elő. Az első ilyen kiadás még 1669-ben készült Nürnbergben, amelynek címlapján a „Noribergae sumptibus Michaelis et Joannis Friederici Endteri” megjelölés olvasható.³³ A szakirodalom ezt követően, immár Martin Endter nevével több további kiadásról is tud a 18. század első évtizedéből: 1703, 1707, 1708.³⁴ Az *Orbis pictus*-nak az utolsó, magyar nyelvű, nürnbergi kiadása 1755-ből kelt. Megjegyzendő azonban, hogy ez utóbbiak közül egyedül az 1708. évi biztos, a többieket csupán a szakirodalom emlegeti.³⁵

Martin Endter gondozott még más, magyarok részére szánt tankönyvet is. 1705-ben adta ki a Rhenius-féle *Donatus Latino-Hungaricus*-t, amelyet Missovicz Mihály rendezett sajtó alá.³⁶ Legismertebb és legnevezetesebb kiadványa Szenci Molnár Albert *Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum*-a volt 1708-ból.³⁷

Endter magyar nyelvű kiadványai közül a legterjedelmesebb és legérdekesebb a Károlyi Gáspár-féle *Biblia* 1704. évi kiadása, amelynek címlapján a „Casselben, Ingébránd János költsége által” megjelölés áll.³⁸ Harsányi István korabeli forrásokra hivatkozva arról írt, hogy az igazi kiadó a nürnbergi Endter, aki azért akarta, hogy magyar nyelvű biblia-kiadása református városnév alatt jelenjék meg, mert attól tartott, hogy a lutheránus nürnbergi cég neve alatt a terjesztés nehézségbe ütközött

31. Oldenbourg, Friedrich: *Die Endter*. München—Berlin 1911.

32. Johann Amos Comenius. *Die Ausgaben des Orbis Sensualium Pictus. Eine Bibliographie*. Bearbeitet von Kurt Pilz. Nürnberg 1967.

33. RMK. I. 1091.

34. RMK. I. 1748.

35. Johann Amos Comenius i. m. 57., 62. és 100. tétel.

36. Sztripszky I. 2212/418. = *Magyar Könyvszemle* 1891. 142. — Megjegyezhető ennek kapcsán, hogy Sztripszky a nyomdászmutatóban Martin helyett az első Comenius-kiadás megjelentetőinek, vagyis édesapja Michael és nagybátyja Johann Friedrich neve alatt közölte mindezeket a nyomtatványokat.

37. RMK. I. 1749.

38. RMK. I. 1685—1686.

volna.³⁹ Valóban, a Károlyi-féle magyar bibliafordítás valamennyi korábbi kiadása református nyomdában készült. A lutheránus Bártfán 1607-ben elkezdett kiadás ugyanis — feltehetően éppen e vallási ellentét miatt — sohasem készült el teljesen.⁴⁰ Harsányi állítását a nyomdai kivitel megerősíti.⁴¹ Az 1704. évi ún. casseli *Biblia* tehát Nürnbergben készült, de Endter az 1665—1690 között Kassel-ben tevékenykedett, egykori kiadó, Johann Ingelbrandt nevét tüntette fel a címlapon.⁴²

A fentiekből kiviláglik, hogy Martin Endter tevékenysége — eltekintve bécsi lerakatától — Nürnberghez kötődött. Famíliája igen kiterjedt és dús családfáján — hála a már elvégzett korábbi kutatásoknak — Martin helye pontosan tisztázható. Ezek szerint 1653. október 14-én született. Apja — a már tárgyalt, első, magyar nyelvű, nürnbergi Comenius-kiadás egyik megjelentetője — Michael volt, aki 1682-ben hunyt el. Három fia közül a legidősebb Balthasar Joachim (1649—1719) a nyomdát vezette, a középső, Johann Michael (1651—1718) jogász volt, míg a legfiatalabb, Martin (1653—1744) könyvkiadással foglalkozott. Ő volt az első az Endterek közül, aki beházasodott a nürnbergi polgárság tanult rétegébe, amikor 1685-ben elvette Christian Halbachnak Anna Clara nevű lányát, aki azonban már 1699-ben elhunyt. A következő évben újra megnősült, és ismét orvos lányát vette el, Catharina Helene Grubert, aki 1725-ben hunyt el.⁴³

Az a munkamegosztás, amely Michael Endter fiai között észlelhető, már az előző generáció esetében is megfigyelhető volt: Martin nagyapja, Georg jun. halálát követően is az idősebb fiú, Michael örökölte a nyomdát, míg a fiatalabb, Johann Friedrich a könyvkereskedést. Ennek tudható be, hogy Enterék bécsi lerakata Johann Friedriché lett, bár a linzi és kremsi piac Michael jogkörébe jutott. A két fivér — Michael és Johann Friedrich — szinte egyidejűleg hunyt el 1682-ben. Johann Friedrich fia, Johann Georg jóval kisebb anyagi erő felett rendelkezett, mint a Michael-ágon élő unokatestvérei (Baltasar Joachim és Martin). Ennek tudható be, hogy Martin idővel átvette a bécsi lerakatot.⁴⁴ Ezzel párhuzamosan, a 17. század utolsó éveiben Martin fivére, Balthasar Joachim Endter Prágában létesített lerakatot.⁴⁵ Martin Endter nürnbergi kiadványai 1679 és 1696 között kísérhetőek fegyelemmel a némtországi könyvvásárok nyomtatott katalógusaiban.⁴⁶

Jól érzékelhető, hogy Martin Endter milyen komoly lehetőséget látott a könyvek értékesítése szempontjából a császárvárosban. Az 1694 és 1714 között bécsi impresszummal megjelentetett és már említett könyvek bizonyítják ezt. Most, hogy így már áttekinthetővé vált Martin Endter széleskörű tevékenysége, megnyugtató módon vizsgálhatók ennek fényében

39. Harsányi István: *A magyar Biblia*. Bp. 1927. 72.

40. RMNy 951 = RMK. I. 404.

41. Pl. a *Biblia* legvégén látható kis kosarat ábrázoló metszet azonos a Szenci-féle szótár második levelének verzóján látható könyvdíszsel.

42. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. II. (1960) 471. és XVIII. (1977) 1178. has.

43. *Archiv*... VIII. (1967) 514., 529. has.

44. *Archiv*... VIII. (1967) 514. has.

45. Pumpila, Václav: *Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci*. I. 3. Olomouc 1975. 1326. és 1346. sz.

46. Oldenbourg i. m. 97.

magyar nyelven készült publikációi is. Szabó Károly két helynév nélküli kiadványt írt le: az 1700. évi *Tangredus*-t⁴⁷ és az 1701. évi *Liliom kertecské*-t.⁴⁸ Időrendben szépen beleillik a most ismertetésre került müncheni kötet első tagja, az 1703. évi *Fortunatus*. Ez immár címlapján feltünteti a megjelenítés helyét is: „Bétsben”. Annak, hogy az említett két korábbi is egyértelműen a nürnbergi kereskedő bécsi megjelölésű kiadványának lehessen nyilvánítani, csupán egyetlen akadálya van: a *Lelki kertecske* előszavának aláírója a „nagy-szombati könyvnyomtató”.

Az Endter Márton nevét viselő címlap és az ajánlás aláírása közötti ellentmondást Szabó Károly^{48a} úgy igyekezett feldoldani, hogy feltételezett egy korábbi nagyszombati kiadást, amelynek szolgálai utánnyomatát jelentette meg azután Endter. Sztripszky⁴⁹ pedig nagyszombati faktornak minősítette a nürnbergi kiadót. A második feltételezés a nürnbergi családi vállalkozás méreteit és Martin Endter összetevékenységet immár ismerve, természetesen azonnal tárgytalanná válik. De ha mégis valakiben bármi bizonytalanság is állna fenn, úgy azt elhárítják a nagyszombati nyomda és Martin Endter közötti könyvforgalomról fennmaradt és a fentiekben már többször is idézett iratok. Ezekben 1703. március 7. és 1705. októbere között négy alkalommal is szerepel a *Liliom kert* összesen 11 példánya, amelynek ára kötetlenül 15, bekötve 39 krajcár volt.⁵⁰ Tehát ezt az 1701-ben Endter névvel jelölt kis imádságoskönyvet Bécsből szállították Nagyszombatba, így teljesen bizonyos, hogy annak nyomdahelye nem lehetett Nagyszombat.⁵¹

A ma már ismeretlen ferences által, mindenek előtt nők számára összeállított, magyar nyelvű, „hortulus animae” típusú imádságoskönyv⁵² ügyét még tovább bonyolítja az a körülmény, hogy a kalocsai érseki könyvtár őrzi ennek a *Liliom kertecské*-nek egy további példányát, amelynek a címlapja azonban hiányzik. Szakirodalmi ismertetése 1711 előttre helyezte a megjelenés évét, mert a példány Rodostóból, az ottani kuruc bujdosók hagyatékából került vissza Magyarországra.⁵³ A közléshez fűzött szerkesztői megjegyzés ezzel szemben azt állította, hogy a kiadvány csak a szatmári békét követően jelenhetett meg. Érvként ehhez azt hozták fel, hogy az ajánlás „tekintetes és nagyságos” Szunyogh Gáspárnénak szól. Köztudomású tényként közölték azt, hogy ez a megszólítás a grófokat illette akkoriban. A nevezett felvidéki főúr pedig csak a szatmári békét követően nyerte el a grófi méltóságot.⁵⁴

47. RMK. I. 1563.

48. Sztripszky I. 2194/400.

48a. *Magyar Könyvszemle* 1878. 318.

49. Sztripszky I. 2194/400.

50. Bp. Országos Levéltár... i. h. fol. 85., 101., 102.

51. A Szabó Károly által közölt 1699. évi hely nélküli latin kiadvány (RMK. II. 1699.) természetesen Nürnbergben készült, amint ennek gyanúját Fazekas József a kötet katalógizálása során az OSZK-ban már feljegyezte.

52. Gajtó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42.

53. *Magyar Könyvszemle* 1881. 235.

54. *Magyar Könyvszemle* 1881. 235. jegyzet.

Ezzel szemben a következők voltak megállapíthatók. A kalocsai példány⁵⁵ szedése végig eltérő az 1701. évi kiadástól. A Szabó Károly által leírt 1701. évi Endter-féle kiadásban is pontosan a fentiekben közölt megszólítás olvasható az ajánlásban.⁵⁶ Így tehát esik e kiadás 1711 utánra történő datálásának kényszere.

Megoldandó gond még a *Liliom kertecske* ajánlásának végén álló aláírás: „a nagy-szombati könyvnyomtató”. Ehhez szükséges volt tisztázni a címlap nélküli kalocsai példány alapján annak nyomdai eredetének kérdését. A kiadványban két fametszetes záródísz található: az egyik 21×42 mm méretű szárnyas angyalfej,⁵⁷ a másik 32×46 mm-es virágkosár három nagy és két kisebb virággal.⁵⁸ Mindkettő fellelhető nagyszombati nyomtatványokban. Egyedül az 1686. évi kiadványok átnézése elegendőnek bizonyult a megnyugtató nyomdai azonosításhoz.⁵⁹ A szedési sajátosságok is további azonosságot mutatnak: pl. az öntött cifrákból összeállított sorokban a szedéstükör szélességének pontos eléréséhez kettőspontok és kérdőjelek felhasználása. A betűtípusok és azok állapota a nagyszombati nyomda 1685–1695 közötti állapotára utalnak.⁶⁰ Így nyilvánvaló, hogy Szabó Károlynak volt igaza: az 1701. évi kiadás pontosan átvette egy korábbi, Nagyszombatban készült ajánlás teljes szövegét.

De ki is volt a számításba jöhető időszak elején, Buda visszafoglalásának idején, 1686-ban a „nagyszombati könyvnyomtató”, vagyis az ottani faktor? Ezt ugyan a korabeli nyomtatványok egyike sem tünteti fel, de az Egyetemi Nyomda történetéből megtudható: a faktor akkor Johann Ferdinand Sonntag volt.⁶¹ Tőle ismeretes az az 1698. március 9-én írt levél, amelyben Pozsony városának ajánlotta fel nyomdászati tudását. Soraiból az is kiolvasható, hogy ekkor, vagyis 1698-ban Sonntag Nürnbergben Martin bátyja, Balthasar Joachim Endter műhelyében szedőként dolgozott.⁶²

Ezek alapján elég jól rekonstruálható a *Lelki kertecske* kiadásainak története. Az első ismert, Pozsonyban készült kiadását 1675-ből,⁶³ amelyben sem előszó, sem naptár nem található, követte az említett nagyszombati kiadás 1685 és 1695 között, de talán éppen 1686-ból, Sonntag vezetése alatt Szunyogh Gáspárné, Jakusics Katalinnak ajánlva a „nagyszombati könyvnyomtató” által. Ennek utánnyomtatására került azután sor, kiegészítve a változó ünnepek jegyzékével az 1700–1720. évekre, 1701-ben Nürnbergben „Endter Marton” névvel.

A *Liliom kertecske* 1701. évi Endter-féle kiadásának nyomdai kivitele szépen belesimul a többi, ezekben az években készült, magyar nyelvű

55. Xeroxmásolata az OSZK-ban: RMK. I. 1394a.

56. Az eperjesi unikum mikrofilmje az MTA Könyvtára Filmtárában: 1233/IV.

57. 80., 214., 235. és 429. lap.

58. 159., 184. és 229. lap.

59. Angyalfej: RMK. I. 1355. 52. lap — RMK. II. 1594. 70. és 98. lap; virágkosár: RMK. I. 1356.)(5a.

60. Pavercsik Ilona megállapítása és szíves közlése.

61. A királyi magyar ... i. m. 195.

62. Gulyás i. m. II. 207.

63. RMK. I. 1186.

kiadványai közé. A kis kötetben látható záródísz⁶⁴ azonos az 1703. évi *Fortunatus* címlapján láthatóval. A három igényes — nem magyar feliratú — rézmetszet, amely az imádságoskönyvecskét díszíti⁶⁵ ugyancsak a nürnbergi előállításra utal.

Ha mozaikokból is, de meglehetősen világos kép alakítható ki Martin Endter törekvéseit illetően. Miután unokatestvéréől átvette a család bécsi lerakatát, nagy lendülettel látott hozzá kereskedelmi kapcsolatainak keleti irányban történő kiépítéséhez. Ennél feltehetően nem elhanyagolható szempont volt a török uralom alól akkoriban felszabadult Magyarország reményteljesnek ígérkező könyvpiaca. A részletekre vonatkozólag talán éppen a viszonyokat jobban ismerő Sonntag adhatott tájékoztatást.

Valóban, a törököktől visszafoglalt területeken a nyomdai ellátottság akkoriban rendkívül kezdetleges volt. A könyvsajtók rendszeres tevékenységüket itt csak évtizedek múltával kezdték meg. Tehát gazdaságilag igen lassan találtak csak magukra az ország hatalmas kiterjedésű, középső területei. Endter ezek szerint elvben jól érzékelte a könyvhiányt, és igyekezett a magyarországi piacra magyar nyelvű nyomtatványokkal betörni.

Ennek fényében értékelhetők az 1700—1703. között kiadott és a bécsi lerakatához köthető, továbbá az időrendben ezekhez szorosan csatlakozó és többnyire nürnbergi impresszummal ellátott Endter-féle, részben vagy egészben magyar nyelvű kiadványok. Aligha tévedünk, ha itt tudatos piacszerző politikát érzékelünk a nemzetközi áttekintéssel is rendelkező nürnbergi kiadó részéről.

A fentiek után tehát a 18. század első évtizedében a nevéhez köthető, magyar nyelvű nyomtatványok kapcsán Martin Endtert nem kell sem Nagyszombatban, sem Lőcsén keresni: a bécsi lerakattal is rendelkező, nagy hagyományú kiadó természetesen mindenképp Nürnbergben tevékenykedett. A nyomtatás helyét sem kell máshol keresni. Jól bizonyítja ezt a most előkerült 1703. évi *Fortunatus* végén álló fametszetes, kosár alakú záródísz, amely viszontlátható az 1708. évi nürnbergi impresszumot viselő Comenius-féle *Orbis pictus*⁶⁶ elején, a 6. levél verzóján.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Endter 1700—1708 között több nyomtatványt adott ki magyarországi terjesztés céljaira.

Ezeket a mindenkori célnak megfelelően közölte, ill. nem tüntette fel a város nevét. Az első időszakban (1700—1701) hely nélküliek a magyar nyelvű publikációi. Az ugyancsak korán, a katolikus papság számára megjelentetett magyarországi officiumokra és az 1703-ban a Münchenben megtalált *Fortunatus* címlapjára a bécsi lerakatának megfelelően az ottani városnevet nyomatta. A református Károlyi-féle *Biblia* esetében 1704-ben az immár másfél évtizede nem működő Johann Ingelbrant neve és a „Cas-selben” megjelölés mögé bújt. A többi esetben — 1705—1708 között — viszont a valódi Nürnberget adta meg kiadványai megjelenésének helyeül. A terjeszthetőség szempontja ezek szerint mindenkor felette állott az impresszum valódiságának.

64. 80., 159., 184. és 229. lap.

65. 81., 260. és 406. lap.

66. RMK. I. 1748.

Csakis ezek figyelembevételével helyes vizsgálni a későbbi évekből fennmaradt Endter-féle kiadványokat. 1708 és 1723 közöttől ma nem ismeretes egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem, amelyen Endter neve lenne olvasható. A piac megszerzésére irányuló lendülete ebben a másfél évtizedben feltehetően megtört. A magyarországi vásárlóerő nyilván jóval gyengébbnek bizonyult, mint az ezzel szemben támasztott nürnbergi remények. Feltehetően a Rákóczi-féle szabadságharc sem kedvezett az elképzelések megvalósításának. Nem zárható ki továbbá az sem, hogy egykori kiadványai közül ma már sok ismeretlen. Áll ez különösen a népszerű tartalmú, ponyvára szánt és általában kisterjedelmű nyomtatványokra hiszen ezek mind csupán egyetlen példányban maradtak fenn, ami tulajdonképpen már szinte véletlennek mondható. Ilyen pedig több is akad: 1700-ból *Tangredus*, 1703-ból *Fortunatus*, 1726-ból a *Nyúl éneke* és 1727-ből a *Két krónika*. A három utóbbi kiadvány csak most került elő a müncheni gyűjtőkötet első, ill. utolsó két tagjaként.

A 18. század húszas éveiben készült két fenti kiadvány nem tünteti fel kiadásának helyét. Szentmártoni Bodó János-nak az előbbieken sokszor emlegetett kiadásából a magyar bibliográfiai szakirodalom már több mint száz éve ismert példányt. Ez a kis nyomtatvány a sok további gondot okozó „Endter Marton nyomtat. Löszen 1723. esztendőben” szavakat viseli címlapjának utolsó sorában. Ebből is került elő példány Münchenből a gyűjtőkötet nyolcadik tagjaként.

A fentiekben részletesen megtárgyalásra került, hogy mennyire megbízhatatlanok azok a helynevek, amelyeket Martin Endter magyar nyelvű kiadványain feltüntetett. Az nyilvánvaló, sőt teljesen bizonyos, hogy a neves és kiterjedt üzleti tevékenységet folytató nürnbergi kiadó nem tette át működésének színhelyét ezekben az években sem a még magyarországi viszonylatban is mind jelentéktelenebbé váló Lőcse városába. Inkább arra kell gondolni, hogy ismét a terjesztés érdekében élt azzal a fogással, hogy olyan várost tűzzön kiadványa élére, amelynek neve jócsengésű volt a remélhető vásárlók között.

A szélesebb olvasókörben elterjedt, népszerű, magyar nyelvű nyomtatványok esetében ilyen város volt Lőcse. A ponyvára szánt népkönyvek előállítására igen jó hírre tett szert a lőcsei Brewer-nyomda, amely már 1627–1632 között egész sor széphistóriát jelentetett meg.⁶⁷ Ezeket számos további követte, ha már ritkábban is, de az egész 17. századon át egészen annak utolsó éveig.⁶⁸ Meg lehet még említeni a feltehetően leghoszszabbban élt, magyar nyelvű népkönyvet, a *Csizió*-t is, amely éppen e városban nyert új feldolgozása formájában 1650-ben a Brewer-műhelyből indult el több évszázados sikerútjára, azt éppen többszöri lőcsei megjelentetéssel kezdve.⁶⁹

Ezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy a 18. század első felében, amikor a Brewer-műhely az ellenreformáció nyomása alatt mind jobban

67. RMNy 1395., 1414., 1416., 1418., 1435., 1436., 1441., 1445., 1480., 1508.

68. Így 1692-ben = RMK. I. 1428., 1696-ban = RMK. I. 1493.

69. Az OSZK *Évkönyve 1974–1975*, 319–346.

beszükülő tevékenységet folytatott,⁷⁰ számos népszerű, magyar nyelvű nyomtatvány címlapjára más helyeken is rátették a „Lőcse” megjelölést. Erre már a híres lőcsei naptár 1704-re és 1705-re szóló köteteinek utánnymásakor sor került. Töltéssy István Komáromban állította fel officináját, ahol rögtön belefogott az említett naptár-utánnymások elkészítéséhez. Később I. Józseftől 15 éves privilégiumot is kapott erre az utánzásra („ad imitationem”), aminek indoklásául a valódi lőcsei kalendáriumoknak a dunamelléki országrészekben a belső zavarok miatti nehéz terjesztése szolgált.⁷¹

De nem csupán a világi, hanem a protestáns hitbuzgalmi könyvek (imádságoskönyv, énekeskönyv stb.) terén is igen elterjedtek és kedveltek voltak a Brewer-féle nyomtatványok. Ács Mihály széles körben olvasott, evangélikus munkái esetében már korábról is kimutatható „Lőcse” nevének más műhely által történt igénybevétele. Így a *Zengedező mennyei kar* c. énekeskönyve „Lötsen nyomtatott 1696” megjelölésű kiadásának az OSZK-ban őrzött egyik példánya az *Arany lánc* c. írásának „Lötse 1716” impresszumot viselő kiadásával van összekötve.⁷² Mindkét mű ugyanabban az officinában, de nem Lőcsén és feltehetően egyidejűleg, vagyis 1716-ban készült.⁷³ De Ács mindkét műve ismeretes 1726. és 1748. évi lőcsei felirattal is,⁷⁴ amelyek ugyancsak nem e város sajtója alól kerültek ki.⁷⁵ Az *Evangéliumok és epistolák* c. perikopáskönyvnek azt a kiadását, amely címlapján 1725. évi lőcsei impresszumot visel, sem a Brewer-officinában állították elő.⁷⁶ Ugyanez áll ennek 1748. évi lőcsei jelzésű kiadására is.⁷⁷ A Rhenius-féle *Donatus Latino-Hungaricus*-nak is ismeretes „Leutschoviae 1750” megjelölésű kiadása,⁷⁸ amely természetesen ugyancsak hamis, hiszen a lőcsei műhely ekkor már egy évtizede nem működött.⁷⁹

A müncheni gyűjtőkötetben található két mű koholt helynevének („Lötsen”) — a fenti hosszú és bonyodalmas indokolgatás helyett — lehet egészen egyszerű magyarázata is.^{79a} Több más hasonló kiadvány mellett ugyanis a Brewer-nyomda 1696-ban Beregszászi Pál *Keserves históriá-ját*^{79b} és 1683-ban Szentmártoni Bodó János *Mária Magdolná-ját* is megjelentette^{79c} „Lötsen” megjelöléssel a címlapon. Könnyen lehet tehát, hogy Endter számára e lőcsei kiadások gondolatébresztőül hatottak a kitalált

70. *Magyar Könyvszemle* 1969. 334–337. — Az OSZK Évkönyve 1979. 403–405.

71. *Magyar Könyvszemle* 1941. 233.

72. RMK. I. 1490. 3. pld.

73. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. 1969. 135–136. — *Magyar Könyvszemle* 1983. 299–302. — Pavercsik Ilona szíves közlése.

74. Petrik I. 14.

75. Az előbbi 1734-ben Győrött Streibig (*Theológiai Szaklap* 1904. 129–130.), az utóbbi Sopronban Siess állította elő (*Magyar Könyvszemle* 1983. 302).

76. Bibliográfiailag még publikálatlan, példányát a soproni ev. gyülekezet könyvtárában őrzik „Le 291” jelzet alatt.

77. Petrik I. 720.

78. Petrik III. 221.

79. *Az OSZK Évkönyve* 1979. 405.

79a. Erre Wix Györgyné volt szíves felhívni figyelmemet.

79b. RMK. I. 1492.

79c. RMK. I. 1311.

kiadási hely megfogalmazásakor. Közvetlen összefüggés azonban egyik szöveg összevetése során sem volt megállapítható.

Ilyen előzmények után nem lehet csodálkozni, hogy amikor Martin Endter a húszas években újra foglalkozni kezdett magyar nyelvű nyomtatványok kiadásával, a *Mária Magdolna história* címlapjának aljára — bár tipográfiaiilag nem olyan kiemelt módon, mint ahogy az impresszumot általában szedni szokták, hanem inkább a cím szövegének folytatásaként — a már többször is emlegetett „Endter Marton nyomt. Lötzen 1723. esztendőben” szöveg került. A nürnbergi kiadó jó érzékét kiadványai eladásához a legalkalmasabb megjelentetési hely feltüntetésével kapcsolatban a fentiekben már volt mód tapasztalni: a katolikusok részére nyomtatott officiumra bécsi, a reformátusok számára készített *Biblia*-ra pedig kasseli impresszumot helyeztett.

Ha az ember csupán végigfutja a magát löcseinek mondó história szövegét Mária Magdolnáról, úgy abban azonnal több, már az első látásra idegennek tűnő jelenséget figyelhet meg. A gondosabb vizsgálódás során ezekből azután egész sor ismerhető fel. A címlapon a magyar szemnek bántó például, hogy egyetlen nagybetű felett sem látható az odakívánczó vessző.⁸⁰ A szövegűpusnál is ugyanez a hiány állapítható meg, de természetesen jóval ritkábban, hiszen csak a mondatok első betűjénél lép fel általában ezzel szemben igény.⁸¹ A szöveg kisbetűivel kapcsolatban is akad feltűnő hiányosság. A magyar ugyanis — más nyelvekhez viszonyítva — helyesírási sajátossága (sz, zs) miatt viszonylag igen sok „z” betűt használ. Nyilván ennek tudható be, hogy az antikva szövegtípusban már az első laptól kezdve jelentős számban — az összképet igen kedvezőtlenül befolyásoló — kurzív „z” is látható.

A fenti fogyatékoságok magyar szöveg előállítására fel nem készült nyomdára utalnak. Ugyanerre a következtetésre kell jutni — most már a szedés, ill. korrigálás szintjén — a szövegben található nagy számú, nem ritkán egészen primitív hibákból. Csupán néhány példa erre az elválasztásban: ed//gyszer, ho//gy, ará//nyba, me//nyben stb. De nem csupán a sorok végén, hanem azok közben is számos további sajtóhiba figyelhető meg, amelyek a magyar nyelv ismeretének hiányáról árulkodnak. Jellegetes ezek között a hasonló formájú betűk összetévesztése: gyönqy (g—q), peteg (b—p), juralom (t—r),⁸² mihor (k—h), nen (nem) stb.

A fentiekben körvonalazott, alapvető felszerelési és nyelvismereti hiányok a *Mária Magdolna história* nyomdai előállításánál Lőcsén elképzelhetetlenek lettek volna. Ilyenre csakis külföldön kerülhetett sor. Ezek után természetesen nem lehet csodálkozni, hogy a lőcsei jezsuiták cenzori jelentésében, amelyet a helyi műhelyben 1722 és 1726 között előállított kiadványokról készítettek,⁸³ hiába keressük ezt a címlapján a „Lőcse” megjelölést viselő históriát. Ugyanez áll Beregszászi Pál *Keservesen zokogó*

80. Pl. „jo remenseg”, „vadaszasnak”.

81. Pl. „Edes”, „En”.

82. Megjegyzendő ehhez, hogy a korábbi századokban — mind írásban, mind nyomtatásban — a „t” betű olyan „alacsony” volt, mint az „r”.

83. *Magyar Könyvszemle* 1944. 16—17.

sírással teljes históriája-nak „Lötsen 1723” megjelölésű kiadására is, amely a müncheni gyűjtőkötet hetedik tagjaként maradt fenn.

A fentiekben már részletes megtárgyalásra került, hogy a müncheni gyűjtőkötet tucatnyi kis nyomtatványa közül az elsőt, amely az 1703. évszámot viseli, Endter kiadásában külföldön állították elő, akárcsak több magyar nyelvű kiadványát a 18. század első évtizedében. A több mint egy évtizedes szünet után a húszas években újra megjelentetett magyar nyelvű kiadványait is szülővárosában állíthatta elő Endter. A felsorolt hiányosságok az 1723. évi löcsei-ként jelölt *Mária Magdolna históriá*-jában egyértelműen erre utalnak. De vonatkozik ez az 1726. évi *Nyul éneké*-re és az 1727. évi *Két króniká*-ra is.

A további összevetéshez biztos alapot szolgáltat tehát az alaposan megvizsgált, magyar nyelvű és nürnbergi kortársaival már szembesített 1703. évi *Fortunatus*. Az ennek címlapján álló könyvdísz, amely már az 1701. évi *Liliom kertecské*-ben is többször előfordul, megtalálható az 1722. évi *Apollonius* (a müncheni kötet 9. tagja) végén (C,b), de az említett felhasználásai során tapasztalható képest megviseltebb állapotban: a két, keresztbe rakott, zászlószerű rúd felső csúcsai a húszas évekre már letörtek. Ennek az *Apollonius*-nak címlapján viszont nem az „Endter”, hanem „Esler Marton 1722” impresszum olvasható a helynév feltüntetése nélkül.

A fentiekben tisztázott „Endter Marton” után tehát most „Esler Marton”. A müncheni kollégátumban az említett 1722. évi *Apollonius*-on kívül még két további kiadvány is található ugyanezzel az impresszummal: *Alom könyvetske* (5.) és *Tangredus* (6.). A fentiekből kiderült, hogy az 1722. évi *Apollonius*-t „Esler Marton” névvel ugyanabban a nürnbergi műhelyben állították elő, mint az 1701. évi *Liliom kertecské*-t és az 1703. évi *Fortunatus*-t, amelyekben „Endter Marton” szerepel. Jogosnak tűnik ebből arra következtetni, hogy Martin Endter, amikor több mint egy évtized után 1722-ben újra megpróbálkozott magyar nyelvű kiadványok megjelentetésével, egyes kiadványai címlapjának aljára a hasonló csengésű, de azzal mégsem azonos „Esler Marton” megjelölést helyezett.

A müncheni gyűjtőkötetben fennmaradt négy „Endter” (1., 8., 11., 12.), három „Esler” (5., 6., 9.) és egy név nélküli „Lötsen 1723” feliratú (7.) kiadvány egymással összefüggő nürnbergi eredete az fentiekben kifejtettek alapján joggal feltételezhető. Ezekon kívül akad még egy-egy hely és nyomdász nélküli nyomtatvány 1722. (10.) és 1725. évszámmal (2.), végül pedig két kiadvány minden impresszumadat nélkül (3., 4.). Ez utóbbi négy kis munka nyomdai kivitelét összevetve a müncheni kolligátumban levő többivel, megállapítható, hogy azokat is feltehetően mind Nürnbergben állították elő.

Csupán néhány adat ennek az állításnak bizonyítására. Az 1722. évszámú *Comico tragoedia* (10.) végén látható záródísz azonos a hely és évszám nélküli *Argirus* (4.) végén találhatóval. A *Tékozló fiú* 1725. évszámot viselő kiadása (2.) címlapján ugyanaz a könyvdísz található, mint az „1727 Endter Marton” megjelölésű *Két história* (11.) élén. Ugyanilyen azonosság figyelhető e két kiadvány végén álló és virágcsokrot ábrázoló fametszet esetében is. A *Tékozló fiú* C₁b lapján található ugyancsak fametszetes

virágváza a müncheni köteten belül Beregszászi munkájának (7.) végén is fellelhető.

A kötet harmadik tagja esetében nincs ilyen bizonyító erejű könyvdísz, amely kézenfekvően bizonyítaná az összefüggést nyomdai előállítás terén a müncheni kolligátum többi tagjaival. Ebben a *Nyájas beszélgetés*-ben semmilyen könyvdísz sem található, amely az ilyen gyors összevetéshez alkalmas lenne. Azonban a szöveg maga éppen eleget elárul e kis munka nyomdai eredetéről. A sorvégi elválasztások egész sora mutatja, hogy a kiadvány előállításában nem vett részt magyarul tudó személy. Különösen a magyar nyelvben két betűvel jelölt hangok esetében bántó a hibás elválasztás. Erre a „gy” esetében tucatnyi alkalommal került sor,⁸⁴ de az „ny”-nél is tíz tévedés található.⁸⁵ Még a ritkább szavak és hangok esetében is található ilyen hiba.⁸⁶

Ezek után nem kétséges, hogy a müncheni kötet valamennyi tagját Nürnbergben nyomtatták. Az egyes kiadványok közötti összefüggésekre és az azonos külföldi eredetre még számos más bizonyíték is található. Ezek közül csupán példaként álljon itt néhány további. Az 5. és 6. tag címlapján azonos fametszet látható. A 11. tag 26. lapján látható könyvdísz megegyezik a 12. tag címlapján levővel. A fentiekben már szó volt a „z” betű pótlásának szükségességéről antikva betűk esetében olyan műhelyekben, amelyek nem voltak felkészülve a magyar nyelven történő nyomtatásra. Ugyanez áll az „y” és „k” betűkre is, hiszen a németországi officinák antikva betűkészlete a latin nyelv igényéhez igazodott, amelyben csupán nagyon ritkán fordul elő — akkor is csak görög eredetű szavak esetében — e két betű. A müncheni kötet egész sor olyan kiadványt tartalmaz, amelyben ezeknek a betűknek hiánya, ill. más típussal történő pótlása egyértelműen és szembeötlően tapasztalható.⁸⁷

Összefoglalóan tehát az állapítható meg, hogy Martin Endter 1700—1708 között — feltehetően — saját családja nyomdáját foglalkoztatta magyar nyelvű kiadványai elkészítésénél, ahol is akkor megfelelő magyar nyelvtudással rendelkező személy állt a szedéshez, ill. a korrigálásához rendelkezésre. Talán a már említett Sonntag végezte ezt a munkát, aki 1698-ban biztosan ott dolgozott, míg 1686-ban a nagyszombati Egyetemi Nyomda faktora volt, vagy esetleg egy másik, az ő társaságában érkezett nyomdász Nagyszombatból.

A most megvizsgált tucatnyi magyar nyelvű nyomtatvány előállításához használt szöveg-ípusok, amint ez már a fenti példákban is kiderült, igen színes képet mutatnak: szinte mindegyikben más és más betűtípus látható. Ez a jelenség, miután a fentiekben valamennyinek nürnbergi eredetét igyekeztünk kimutatni, kétféle módon is magyarázható: vagy hatalmas készlettel rendelkező officinára kell gondolni, vagy arra, hogy Martin Endter különböző nürnbergi műhelyekből rendelte meg kiadványait.

84. Pl. „ho-//gy” esetében nem kevesebb, mint nyolc alkalommal.

85. Egyedül az „ason-//yok” ötször fordul elő.

86. Pl. „vic-//sorgok”, „homál-//yosan”.

87. Pl. a „k” a gyűjtőkötet 1., 11. és 12. tagjánál. — „z” 2., 7., 8., 11. és 12. — „y” 11. és 12.

Az első feltételezés akkor lenne kézenfekvő, ha a családi Endter-nyomdára lehetne gyanakodni. Az 1700—1708 közötti esetében — úgy tűnik — ez el is fogadható, azonban a húszas évek kiadványainál — a családi műhely további igénybevétele mellett — inkább az a valószínűbb, hogy azokat nem egy, hanem több nyomdában állították elő.

Ennek a feltételezésnek alátámasztására több érv is felhozható. A Balthasar Joachim által örökölt apai műhely méretére fényt vet az a mérsékelt összeg, amellyel öccsét, Martint ennek kapcsán kielégítette.⁸⁸ Számos korabeli adat bizonyítja is, hogy ez az Endter-nyomda már csak árnyéka volt a 18. század elején a száz évvel korábbinak. Nürnberg város tanácsa 1703-tól több alkalommal is intette, korholta ezért a színvonalbeli hanyatlásért Balthasar Joachim-ot, aki különben jelentős sikereket ért el igen elterjedt hetilapjával. De fiával, Johann Daniel Endter-rel, aki 1717-ben vette át az apai műhely vezetését, sem voltak elégedettek később.⁸⁹

Martin Endter a húszas években tehát feltehetően már nem kizárólag unokaöccséhez fordult magyar nyelvű publikációi kinyomtatása végett. Más városban tevékenykedő nyomdát aligha vett igénybe, hiszen régóta érvényes jogszabályok tiltották a polgároknak, hogy saját városukon kívül készíttessék kiadványaikat.⁹⁰ A Martin Endter által kiadott, magyar nyelvű nyomtatványok esetében a két, egymástól időrendben világosan elkülönülő csoport helyesírásában is teljesen különböző képet mutat: az 1700—1708 közöttiek szinte kifogástalan magyarsággal készültek, az 1722—1727 közötti időből származókról viszont ennek pontosan az ellenkezője mondható el. A részletekről a fentiekben felsorolt számtalan példa már megfelelő tájékoztatást adott.

A húszas évek kiadványainál Martin Endter már a családin kívül több más nürnbergi műhely között oszthatta meg az előállítás munkáját. A ma Münchenben őrzött kolligátum az ő nyolcadrét alakú, ponyvára szánt kiadványait, ill. azok egy részét őrizte meg az utókor számára. Valószínű, hogy ez a kötet sohasem járt Magyarországon. Az abban található művek közül is mindössze egyetlen egy (8. tag — a Mária Magdolna-féle história 1723. évi lőcsei impresszummal) került be a korábbi magyar könyvészeti szakirodalomba. Ehhez akkor feltehetően⁹¹ arra a példányra lehet támaszkodni, amelyet egykor az OSZK „L. eleg. m. 484” jelzet alatt őrzött, de amelyet ma már sajnos elveszettnek kell minősíteni.⁹²

Az Endtereknek a magyar nyelvű kiadványok kapcsán bemutatott tevékenysége jól érzékelteti azt a változást, amely a nyomtatás, ill. a

88. Oldenbourg i. m. 33.

89. Oldenbourg i. m. 33.

90. Így pl. az 1673. évi Nürnberger Ordnung. — Oldenbourg i. m. 30.

91. Petrik egyik leírásánál sem közölt lelőhelyet.

92. A ponyvakiadványokból állott egykori gyűjtőkötet összetétele ma már csak a könyvtári nyilvántartásokból rekonstruálható. Ezek szerint a kötet ötödik tagja volt a „Lötse 1723 Endter Marton” jelzésű kiadvány. Az OSZK régi, kézzel írt katalógusának megbízhatóságát megkérdőjelezi az a körülmény, hogy míg a szerző alatti cédulán a helyes, 1723. évszám látható, a gyűjtőkötet első tagjánál készített elemző leíró lapra ugyanezt számjegycserével, tévesen „1732”-nek írták.

könyvkiadás területén egész Nürnberg számára a 17. és a 18. század első fele között bekövetkezett. Németországon belül ugyanis ebben a korszakban a nyomtatás tekintetében korábban olyan jelentős város szerepe hanyatlott, ugyanakkor a könyvkereskedelem terén a korábbi 12. helyről a másodikra küzdötte fel magát.⁹³ Martin Endter egyébként hosszú élete utolsó szakaszában szívesebben végzett pénzkölcsönzést a fárasztó könyvkereskedés mellett.⁹⁴ Ő különben nem is tartozott a neves nürnbergi Endter-családnak legnevezetesebb és legjelentősebb tagjai közé, bár a mi szempontunkból bizonyosan az volt. 91 éves korában, 1744. május 3-án hunyt el,⁹⁵ egy fiának neve ismeretes: Johann Martin.⁹⁶

Úgy tűnik Martin Endter még idős korában is tartott fenn kapcsolatot a magyarországi könyvpiaccal. Erre lehet következtetni a fentiekben sokszor emlegetett és alaposan megtárgyalt *Mária Magdolna história* 1723. évi kiadásának utánpótlásából. Ez a következő, meglehetősen szokatlan szöveget hordja címlapjának alján: „Endter Marton nyomtat. Lötsen 1723. esztendőben, Posonban találtatik Spaizer Ferencnél 1736”. A két adatcsoport között öntött cifrákból szedett sor látható. Az egész kis kiadvány szedése végig eltérő az 1723. évitől; nem címlapváltozatról van tehát szó, amint ezt esetleg feltételezni lehetne, hanem új kiadásról. Petrik — az 1723. évi Endter-féle kiadást követően — ennek a históriának ezt a második kiadását is kétszer regisztrálta.⁹⁷ A második alkalommal — és csakis itt — lelőhelyként megadta az OSZK-t.

Valóban a régi, kéziratos katalógusban nyoma van ennek: az „L. eleg. m. 762x” jelzetű gyűjtőkötet 13. tagja volt. Sajnos ez a 14 érdekes ponyvakiadványt tartalmazó kötet sem lelhető fel a mai állományban.⁹⁸ Azonban a Petrik által közölt leírás feltehetően mégsem erről az eltűnt példányról, hanem valamilyen másikról készült, hiszen míg Petriknél — mindkét leírásában — 24 lap terjedelem olvasható, addig a katalógusban — ugyancsak mindkét leírásban — 16 lap szerepel. Akad is egy ilyen példány az OSZK Kisnyomtatványtárának ponyvagyűjteményében,^{98a} amely valóban csak az első két ívet, azaz 16 lapot tartalmaz. Ez a példány azonban mégsem lehet azonos a fentiekben eltűntnek közölt gyűjtőkötetben egykor regisztrálttal, mert a ponyvagyűjteményben levő kis füzet elé kötve kéziratos jegyzék olvasható annak a gyűjtőkötetnek összetételéről,

93. Goldfriedrich, Johann: *Geschichte des deutschen Buchhandels*. II. Leipzig 1908 82–83.

94. Oldenbourg i. m. 78–79.

95. *Archiv*... VIII. (1967) 515–516. has.

96. Oldenbourg i. m. 95.

97. Petrik II. 129. és III. 525.

98. A kéziratos, ún. „müncheni” katalógus adatainak bizonytalansága ebben az esetben is jól érzékelhető. Míg az egyedi leírás pontosan tükrözi a fentiekben bemutatott kettősséget az impresszumból, a kolligátum összesítő leírásánál csak az 1723. évi — tehát másodlagos — adatokat közli.

98a. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae*. Tomi I. Supplementum I. Posonii 1803. 251. — Az impresszum leírásában egyetlen lényegesebb eltérés található: a két rész között az „Újonnan” szó olvasható a „Pozsonyban” előtt. Aligha lehet itt más kiadásra gondolni, hanem csak inkább a szokatlan kettős adatköteg — logikus, bár önkényes — értelmezésére.

amelynek az élen állt egykor ez a hiányos példány, és amelyen az eredeti Széchényi-féle könyvtári bélyegző látható.⁹⁹ A jegyzéken feltüntetett kilenc ponyvakiadvány összetétele moróben más, mint az egykori „L. eleg. m. 762x” jelzetűé. Így csak találgatni lehet, hogy hová tűnt egy további hiányos és a Petrik által leírt teljes példány.

Összevetve az 1736. évi dátumot is viselő kiadás fennmaradt első két ívét az 1723. évivel, a következők állapíthatók meg. Mindkét kiadásból hiányzanak az ékezzel ellátott nagybetűk, viszont a későbbiben már nem tapasztalható a korábbira jellemző „z”-betű hiánya az antikva szöveg-típusban. Szövegük beosztása pontosan megegyezik: minden lapon hét versszak olvasható. Így azután bizonyos, hogy a Petrik által megadott 24 lap volt az 1736. évi kiadás terjedelme. A két kiadás szövegének összevetése során megállapítható, hogy a későbbi a korábbinak utánnyomása. Ennek ellenére százat is meghaladó számú eltérés tapasztalható a két kiadvány között. Kiszűrve ezek közül a központosásban és az ékezetben tapasztalhatókat, még így is félszáznál több különbség marad. Ezeknek több mint kétharmada az 1736. évi, alig egyharmada pedig az 1727. évi kiadásban helyes. Úgy tűnik, hogy tudatosan törekedtek a felismert hibák kiküszöbölésére. Ez azonban távolról sem történt olyan következetességgel és eredményességgel, hogy abból a korrigálás munkafolyamatában magyarul tudó személy jelenlétére lehetne következtetni. Anyanyelvünk ismeretének hiánya egyértelműen kimutatható mindkét kiadásban. Értelmetlen egybe-és különírások pontosan azonos formában találhatók mindkét kiadásban.¹⁰⁰ A legfeltűnőbb azonban az a mindkét kiadásban azonos hiba, amely szemetszűrő, sőt a magyar nyelv ismeretében akár kifejezetten értelemzavaró: „gyöngyben öltöztette arany színű háját”.¹⁰¹

A fentieket összefoglalva arra a megállapításra kell jutni, hogy 1736-ban Endter Nürnbergben újra utánnyomatta a *Mária Magdolna históriá-t*, és azt Pozsonyban Franz Dominik Spaiser hozta forgalomba. Úgy tűnik tehát, hogy Martin Endter, aki ekkor már 83 éves volt, ilyen formában folytatta még tevékenységét, ill. adta át a magyarországi könyvpiacra elért pozícióit a pozsonyi kiadónak. Feltehetően ennek tudható be a szokatlan módon kettős impresszum a címlapon. A kis kiadványt még Nürnbergben állították elő, magyarul tudó személy bevonása nélkül, de a korábbi hibákból — legalább is részben — azért okulva.¹⁰² Ugyanakkor tucatnyi új hiba keletkezett, amelyek többségét magyarul tudó korrektor biztosan eltávolította volna.¹⁰³

Az eddigiekben előadottak ismeretében további, még megoldandó problémát okoztak azok az „Esler Márton” kiadói nevet viselő, magyar nyelvű kiadványok, amelyek az 1722. utáni években is sorra napvilágot láttak, hiszen a fentiekben arra a következtetésre kellett jutni, hogy az „Esler”

99. Jelzete „Ponyva 2860a” — korábban „64/11”.

100. Pl. „Christus hoz” 4. lap — 3. sor, „majdkuttya” 15. lap 11. sor, „halgadókné” 16. lap 18. sor.

101. 4. lap 7 — 8. sor.

102. A szavakon belüli betűhiányokat sorra eltüntették.

103. „Kies” helyett „készét” 3. lap 12. sor, „kegyes” helyett „keyes” 6. lap 13. sor, „nap” helyett „nab” 6. lap 17. sor stb.

név mögött tulajdonképpen Endter keresendő. A müncheni példány alapján a fentiekben tárgyalt három „Esler”-kiadvány 1722-től a következő: az *Alom könyvetske* (5.), a *Tangredus* (6.) és az *Apollonius* (9.). A nyolc további, Esler Márton megjelölésű kiadás évszáma — ha illet egyáltalában visel — mind későbbi, és ami a legérdekesebb: közötté egy *Tangredus*, míg a többi hét pedig *Apollonius*.

Elsőnek az „Esler 1737” szöveggel záródó címlapot viselő *Tangredus*-t érdemes megvizsgálni. Petrik ezt hely és nyomda, továbbá „Esler Márton” nevének említése nélkül közölte az OSZK-ból.¹⁰⁴ A 48 lap terjedelmű kiadvány ott ma is megtalálható.¹⁰⁵ Endter gondozásában — amint ez a fentiekből már jól tudott — fennmaradt ennek a históriának 1700. évi kiadása is.¹⁰⁶ Összevetve ezt az 1722. és 1737. évi „Esler” nevet hordó kiadásokkal, a következőkre lehet jutni. A két korábbi címlap szövege nem csupán a betűtípusok megválasztásában (az antikva és a kurzív váltogatása), de a sorok beosztásában is pontosan megegyezik, míg a harmadik ez utóbbi vonatkozásában eltér. A sorok száma mindegyikben változó. Az időrendben középsőben ez 26 és 28 sorral végig hullámzik. Az első eleje (2—40. lap) 26, majd a vége (41—47. lap) más típussal szedve 30 soros. A harmadiknál ez a kettősség még hangsúlyozottabb: az eleje (2—41. sor) 25, a vége (42—48. sor) 32 soros. Ez utóbbiban tapasztalható a magyar szöveg szedésére fel nem készült nyomdák egyik jellegzetessége: az antikva szövegtípusban sűrűn előforduló kurzív „z”-betű használata.

Mindhárom kiadás szövegében akad azonos sajtóhiba.¹⁰⁷ A még viszonylag elfogadható magyar helyesírással előállított, korai *Tangredus*-hoz viszonyítva egész sor helyen tapasztalható a szöveg egyértelmű és mindkét későbbiben azonos alakban olvasható romlása.¹⁰⁸ Ebből arra lehet következtetni, hogy 1737-ben a szedéshez nem az 1700., hanem az 1722. évi szöveg szolgált alapul. Különösen érdekesek azok a hibák, amelyek nem csupán a fenti időrendi egymásutánt bizonyítják, hanem már 1737-ben is egyértelműen és világosan a magyar nyelvismeret állandásult hiányát. Ezek különösen olyan, a két korábbi alkalommal a sor végén elválasztott szavaknál figyelhetők meg, amelyek most már — értelmüket veszítve — a sor közepén is két szóba szedve, egymástól különállva olvashatók.¹⁰⁹

104. Petrik I. 304.

105. Jelzete „271.192”. — További példányai: Bp. FSzEK (09/6970) és Csurgó (8431).

106. A késmárki könyvtárból mikrofilmet őriz az OSZK FM2/1042 jelzet alatt erről a műről. Ez azonban némi eltérést mutat Szabó Károly leírásához (RMK. I. 1564) viszonyítva. A címlapon nem olvasható az „1700” évszám, a kiadvány 47 számozott lapból áll és nem 24 számozatlan levélből. Feltételezhető, hogy a címlap aljáról a fényképezés során lemaradt az évszám, ill. Szabó Károly tévesen adta meg a terjedelem megjelölését a nyomtatványból. Ellenkező esetben arra kellene gondolni, hogy Késmárkon Endttertől még egy további, év nélküli „*Tangredus*” kiadás is található a Szabó által leírt 1700. évin kívül.

107. Pl. a szöveg első sorában „rudom” áll „tudom” és a harmadikban a meglehetősen szemetszűrő „Ce” a helyes „De” helyett.

108. Pl. „tanulni” helyett „anulni” 2. lap 13. sor, „jajgatnak” helyett „jagatnak” 2. lap — 2. sor, „keresztségben” helyett „kerasztségben” 3. lap 6. sor.

109. Pl. 3. lap 13. sorában: „szen vednek”, 15. lap — 2. sor: „kén szerité”, 22. lap 9. sor: „nemzet böl”.

A szavak sorvégi elválasztása — amire a fentiekben bőven akadt már példa — döntő bizonyíték lehet az idegen környezetben, nyelvismeret nélkül előállított magyar nyelvű szöveg esetében. A tucatnyi, nem ritkán szinte mulatságos tévedés azt igazolja, hogy mindhárom *Tangredus* külföldön készült.¹¹⁰ Az 1737. évben mindössze annyi a változás, hogy — talán a kedvezőtlen olvasói visszhang, ill. a magyarországi terjesztők jelzései alapján — a magyar helyesírásban egyetlen hangot jelölő két betűt (pl. „gy”) már nem választották szét két sorba, de azért az „y”-t továbbra is önálló hangértékűnek vették.¹¹¹ A javítás igyekezete még néhány további részletben is megfigyelhető.¹¹²

Mindezek után joggal feltételezhető tehát, hogy a *Tangredus* 1737. évi kiadását is Martin Endter készítette „Esler Márton” nevével Nürnbergben. A kiadvány magyarországi terjesztésénél figyelembe vehető a pozsonyi Spaiser-cég, amint ez fentebb az 1736. évi *Mária Magdolna* *história* esetében már megfigyelhető volt.

Az Endter—Esler problémakör még áttekintésre váró utolsó csoportját azok az *Apollonius*-ok alkotják, amelyek a Münchenben napfényre került 1722. évi Esler-féle kiadást követően jelentek meg ugyanezzel a névvel. Feltűnő, hogy ezek közül egyik sem található Petrik bibliográfiájában. Összesen pedig hét ilyen nyomtatvány is ismeretes, amelyek egyikén sincs feltüntetve a kiadás helye:

1. H. n. 1727 Esler Márton. Sárospatak (MM 522c)
2. H. n. 1735 Esler Márton. Bp. Akadémiai Könyvtár (521.833)
3. H. n. 1751 Esler Márton. Bp. OSZK (185.655 + Ponyva 2870) — Bp. AK (521.825) — Bp. FSzEK (Szüry 40) — Cluj-Napoca AK (121.069)
4. H. n. 1757 Esler Márton. Bp. FSzEK (Szüry 7198) — Cluj-Napoca AK (121.113)
5. H. n. 1762 Esler Márton által iratott. Bp. Ráday (0,3121(2))
6. H. é. n. Esler Márton. Bp. OSZK (Ponyva 3021)
7. H. é. n. Esler Márton. Bp. OSZK (Ponyva 1004)

E meglepően nagyszámú kiadvány futólagos átlapozása során is már rögtön feltűnik, hogy egyikben sem tapasztalható a szövegben eddig olyan sokszor bemutatott magyartalanság. Ezek alapján máris joggal lehet arra következtetni, hogy ezt a hét nyomtatványt már nem külföldön, hanem hazai műhelyekben állították elő.

Miután az „Esler”-féle *Apollonius*-ok egyike sem árulja el a megjelenítés helyét, a nyomdai felszerelés alapján történt az alábbiakban kísérlet ennek — legalább részben történő — megállapítására.

110. Így pl. az 1722. kiadás 14. lapjának 2–3. sorában „özveg, //ységnek” szó olvasható ebben az elválasztásban. A kiadvány előállítója tehát nem, hogy nem ismerték fel, hogy itt nem két, hanem egyetlen szóval van dolguk, de még a „gy” hangot jelölő két betűt is teljes függetlenítették egymástól.
111. Pl. „na//gy” 22. lap 8–9. sor, „bizo//ny” 38. lap 8–9. sor.
112. 1700. 3. lap 7. sor: „tsak” — 1722. 3. 7.: „trak” — 1737. 3. 9.: ismét „tsak”. 1700. 19. —5.: és 1722. 19. —6.: „Ro sad” helyett 1737. 20. —8.: a helyes „Rolad”.

A hét kiadás közül az első átnézés során is már páronként szoros összefüggés ismerhető fel egyedül a könyvdiszkek alapján: a két legkorábbi és a két legkésőbbi évszámot viselő, továbbá a két évszám nélküli között. Az 1727. és az 1735. évi *Apollonius* címlapján ugyanaz az 55×75 mm méretű fametszet látható. Az előbbi sárospataki unikumáról az OSZK-ban meglévő címlapreprodukció — szerencsés módon — tartalmazza az elébe kötött mű utolsó lapját is az azon látható 48×71 mm nagyságú gyümölcsös kosarat ábrázoló fametszettel. Ez utóbbi Gyöngyösi István nevezetes munkájának, a *Poraiból megelevenedett phoenix*-nek az a kiadása, amelynek címlapján olvashatók az azt előállító officina pontos adatai is: „Buda — Nottenstein János György”.¹¹³

További, még nagyobb szerencse, hogy pontosan ugyanez a fametszet áll az 1735. évi *Apollonius* végén. Ezek szerint az időrendben két legkorábbi kiadás a budai műhelyben készült, amelyet 1727-ben Johann Sebastian Landerer, 1735-ben pedig Johann Georg Nottenstein vezetett. A két nyomtatvány összefüggését jól hangsúlyozza, hogy mindkettő címében a sajtóhibás *Apollogius*-t viseli. E két, korai kiadás budai származása figyelemre méltó. Martin Endter ugyanis ekkor még élt Nürnbergben, és az 1737. évi *Tangredus* nürnbergi megjelenítése tanúsítja, hogy magyarországi könyvterjesztéssel továbbra is foglalkozott. Ugyanerre a következtetésre kellett jutni ugyancsak a fentiekben az 1736. évi *Mária Magdolna história* kapcsán, amelyet szintén Endter nyomtatott ki Nürnbergben, de feltehetően a pozsonyi Spaiszerrel együttműködve hozott forgalomba. Mindkettőt megelőzve tehát a budai officina, amelyik különben is szívesen állított elő ponyvára szánt kiadványokat, kétszer is elkészítette az *Apollonius*-t az Endter által használt „Esler” név alatt.

Az 1751. évi *Apollonius* 32. lapján álló 54×61 mm méretű fametszetes virágváza megtalálható Johann Paul Royer pozsonyi nyomdájának termékeiben már 1722-től, míg a betűtípusok ugyanott a negyvenes években.¹¹⁴ Spaiszer után tehát ismét Pozsonyba vezetnek a nyomok, ahol Johann Michael Landerer Budáról áttelepülve átvette az örökösöktől a Royer-féle nyomdát. Miután jó érzékkel a hivatalos nyomtatványok előállítására vetette magát, amelyből azután hamarosan meg is gazdagodott, feltehető, hogy került a ponyvakiadványokon nevének feltüntetését. Most azonban bizonyítható módon tetten érhető volt ilyen megjelenítésében, legalább is fényesen ívelt karrierjének legelején. Jól beleillik a róla alkotott képbe, hogy — habár névtelenül — az ilyen nyomtatványok előállításából adódó hasznot sem hagyta figyelmen kívül.

Az 1757. és 1762. évi két *Apollonius* a címlapjukon látható azonos metszet alapján bizonyosan ugyanabból az officinából származik. Azonosításuk valamelyik hazai műhellyel még nem történt meg. Érdekes körülmény, hogy az 1762. évi címlapon ez olvasható: „Esler Márton által iratott”. Tehát Endter álneve itt már szerző formájában önálló életre kelt.

113. Petrik V. 181.

114. Ezt a megállapítást Kovács Zsuzsa és Pavercsik Ilona kolleganőimnek köszönhetem.

Utoljára maradt a két évszám nélküli *Apollonius*, amely szintén „Esler Márton” nevét viseli a címlap alján. Mindkét, egymástól eltérő szedésű kiadvány 32. lapján ugyanaz a 28 × 37 mm méretű, virágkosarat ábrázoló fametszet látható. A két nyomtatvány külleme (egyes könyvdíszek jellege; verzális helyett kurrens betűk használata ívjelként; a lapszámok nem fent középen, hanem a lapszélen állnak stb.) tüstént elárulja, hogy az eddigieknél jóval későbbi kiadványról van szó: a 18. század utolsó negyede tűnik az első ránézés után a hozzávetőleges időmeghatározásnak. A nyomdai anyag alapján előállítóját az ekkor már Pozsony mellett Pesten is tevékenykedett Landerer officinában kell keresni a 18. század utolsó évtizedéből.¹¹⁵ A két évszám nélküli *Apollonius* kronológiájának megállapítása nem könnyű, mert aligha lehet közöttük jelentős időbeli távolság. Úgy tűnik, hogy a címlap szövegének tipográfiájában a fentiekben 7. számmal jelölt kiadás közelebb áll a korábbi gyakorlathoz, míg a 6. számú ettől némileg távolodva későbbinek látszik.

A müncheni kolligátum kilencedik tagjaként már alaposan megvizsgált 1722. éviben a *Apollonius*-hoz hozzányomták a (C⁴a—C⁷b) lapokon „A jó szerencsének irigylői ellen irattatott egynéhány magyar versek”-et. Az a körülmény, hogy ez önálló címlappal rendelkezik, megtévesztő lehet a bibliografizálás és katalogizálás során. Erről is már szó esett a müncheni gyűjtőkötet német nyelvű címfordítása kapcsán. Az átmenő lapszámozás, a folytatólagos ívjelzés, valamint az őrszó azonban teljesen egyértelműen és egybehangzó módon bizonyítja, hogy a „Magyar versek”-et függelékként hozzányomtatták az *Apollonius*-hoz, és nem önállóan jelentették meg. Ennek ellenére az „Esler” névvel jelölt későbbi kiadások kapcsán is adódott gond ebből.

Míg az 1722. évi „Magyar versek” a 39—46. lapon található, az összes későbbiben — nyilván a papírral történő takarékoskodás végett — az *Apollonius*-t sikerült rávinni az első két ívre (3—32. lap), a „Magyar versek”-hez pedig elegendőnek bizonyult egyetlen félív is (33—40. lap). Most, hogy a függelék külön ívre került, még könnyebben elválhatott az *Apollonius*-tól, sőt önálló létre is kelt. Ilyen formában szerepel is azután Petriknél,¹¹⁶ aki 33—40. lapszámmal és „(1752)” évszámmal közölt egy kiadást. Ez azonosítható is volt, mert az 1751. évi *Apollonius*-nak az Akadémiai Könyvtárban őrzött példányában a „Magyar versek” — valóban 1752. évszámmal — egybekötve maradt fenn.¹¹⁷ Az 1727-ben készült *Apollonius* sárospataki unikuma végéről hiányzanak a „Magyar versek”, de az 1735. évi egyetlen példány végén megtalálhatók, sőt ezen az évszám megismétlést is nyert.

1757-ben és 1762-ben az „Esler” jelzésű *Apollonius*-t ugyanabban a műhelyben ugyancsak két íven, de függelék nélkül állították elő. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy az utolsó lap alján nem található őrszó. A két évszám nélküli *Apollonius* viszont a „Magyar versek”-kel együtt

115. Pavercsik Ilona meghatározása és szíves közlése.

116. Petrik III. 776.

117. A Petrik által közölt OSZK példány feltételezhetően azonos azzal, amelyet egykor a Kisnyomtatványtár „Ponyva 64/39” jelzet alatt őrzött.

készült. A két unikum közül az egyik¹¹⁸ tartalmazza is ezt a függelékét, míg a másiktól¹¹⁹ ez hiányzik.¹²⁰

Végére érve az „Esler Marton” ügy körüli vizsgálódásnak megállapítható, hogy ezt a nevet — nem tisztázott okból — Martin Endter kezdte használni 1722-től. Az így megjelentetett ponyvái közül az *Apollonius*-t már 1727-ben, majd ezt követően a század végéig több mint féltucatszor utánnyomták, de most már különböző magyarországi műhelyekben. Közben egyeseknél annyira feledésbe merült a korábbi kiadásokból újra meg újra átvett „Esler Márton” megjelölés eredete és jelentése, hogy 1762-ben már szerzőnek tüntették fel.

A müncheni gyűjtőkötet előkerülte kapcsán az eddigiekben elsősorban a korábban sok gondot okozott Endter—Esler-problémakör felderítésére történt kísérlet. Alapos vizsgálatot igényel azonban még a nürnbergi kiadású ponyvakolligátumban fennmaradt szövegek elemzése, ill. a most napfényre hozott kiadványok besorolása az egyes művek kiadástörténetébe. Erre itt már nem kerülhet sor. Annak érzékeltetésére, hogy ezzel is érdemes majd foglalkozni, álljon itt bizonyítékként néhány „előzetes”.

A gyűjtőkötet harmadik tagja, a *Nyájas beszélgetés egy nyelves és elmés között amaz kérdésről: az asszonyok emberek-e* szövege korábban ismeretlen volt.¹²¹ Münchenben a következő nyomtatvány az irodalomtörténetileg igen jelentős *História egy Argirus nevű királyfiról és egy tündér szüzléányról*. Ez a 18. század húszas éveire datálható kiadás az eddig ismert legrégebb, amelyik teljes szövegében fennmaradt. A kolligátumban közvetlenül ezután az *Álmoskönyvecske* található. Ez a kiadás és annak szövege fontos fejlődési szakaszt jelez a magyar álmoskönyvek történetében.¹²² Mindent összefoglalva megállapítható, hogy a müncheni kötet a magyar kultúrtörténet több vonatkozásában is jelentős lelet.

EIN SAMMELBAND VON UNGARISCHEN VOLKSBUCHERN IN MÜNCHEN (DIE PUBLIKATIONEN VON MARTIN ENDTER FÜR UNGARN)

G. BORSA

In der Bayerischen Staatsbibliothek wird — unter Signatur „8° P. o. rel. 1260“ — ein Sammelband von 12 Volksbüchern in ungarischer Sprache aufbewahrt. Die datierten Stücke tragen die Jahreszahlen von 1703, 1722—1727. Bibliographisch war früher allein eine einzige Ausgabe von diesen bekannt. Die trägt das Impressum „Endter Marton nyomtat. Lötzen 1723. esztendőben“, d. h. gedruckt von Martin Endter in Leutschau im Jahre 1723.

118. OSZK „Ponyva 3021”.

119. OSZK „Ponyva 1004”.

120. Ehhez tartozhat a „Magyar versek” ama kiadása, amelyet az OSZK a „Ponyva 2871 — korábban 64/22” jelzet alatt őriz.

121. Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 190.

122. Pogány i. m. 215.

Die zuständige Fachliteratur nahm an, dass Martin Endter als Faktor der Druckerei der Familie Brewer in dieser Zipser Stadt arbeitete. Mit dem Namen von Martin Endter sind noch weitere Druckwerke in ungarischer Sprache aus den Jahren 1700–1708 bekannt. Davon tragen die früheren keinen Druckort, die späteren aber die Heimatstadt der bekannten Drucker-, Verleger-, Buchhändler- usw. Familie Endter: Nürnberg.

In dem Münchner Band befinden sich vier Drucke mit dem Namen von Martin Endter und drei weitere von Martin Esler. Mit typographischen und orthographischen Argumenten kann man beweisen, dass alle Drucke von Martin Endter in ungarischer Sprache nicht in Ungarn, sondern in Nürnberg hergestellt wurden. Der Münchner Sammelband von zwölf ungarischen Volksbüchern ist ein einzigartiges Dokument seiner diesbezüglichen Tätigkeit.

Man kann die Konturen der Bemühungen von Martin Endter ziemlich gut abtasten um den vielversprechenden Büchermarkt von Ungarn kurz nach der Rückeroberung von den Türken zu erwerben. Dazu hat er wegen verschiedenen Schwierigkeiten auch falsche Orts- und Verlegernamen in Anspruch genommen. So das oben erwähnte Impressum von Leutschau und der Name Martin Esler. Einige ungarische Volksbücher wurden dann auch nach 1727 Jahrzehnten lang mit diesem fingierten Namen von anderen Typographen in Ungarn nachgedruckt.